

DOKUMENTACE ZÁVĚREČNÉ PRÁCE

VYSOKÉ UČENÍ TECHNICKÉ V BRNĚ

BRNO UNIVERSITY OF TECHNOLOGY

FAKULTA VÝTVARNÝCH UMĚNÍ

FACULTY OF FINE ARTS

ATELIÉR PROSTOROVÉ TVORBY

SPATIAL DESIGN STUDIO

GRAPE VINE

DIPLOMOVÁ PRÁCE

MASTER'S THESIS

AUTOR/KA PRÁCE

AUTHOR

BcA. Karolína Lubovská

VEDOUCÍ PRÁCE

SUPERVISOR

doc. Mgr. Pavel Korbička

BRNO 2024

OBSAH DOKUMENTACE:

TEXTOVÁ ČÁST.....	2–10
1. Úvod	3
2. Cíl práce	3
3. Kontextualizace práce	3
3.1. Rostlinné umění	3
3.2. Návaznost na předchozí tvorbu	5
4. Popis práce	6
4.1. Vinařská krajina a zásahy do růstu vinné révy	6
4.2. Podoba instalace a její vazba na konkrétní prostor	8
5. Závěr	10
OBRAZOVÁ ČÁST	11–13

TEXTOVÁ ČÁST

Abstrakt

Práce *Grape Vine* prozkoumává téma jihomoravské vinařské krajiny a prvky, které jsou s ní spojené a pro ni nejvíce charakteristické. Práce poukazuje na praktiky, jakými je tato krajina průběžně měněna a šlechtěna k lidskému využití, a to v tomto případě k pěstování vinné révy a produkci vína. Soustředí se na přístup ke krajině a na to, jakými specifickými způsoby se přistupuje k jejím různým částem prostřednictvím kultivace, selekce a kontroly růstu vinné révy s cílem dosažení nejvyšších úrod za použití postupů určených tradicí vinařského zemědělství v této konkrétní oblasti.

Klíčová slova

Místně-specifické, rostlinné umění, krajina, příroda, zemědělství, kultivace, tradice, organický materiál, recyklace, zbytek, instalace

Abstract

The work *Grape Vine* explores the theme of the South Moravian wine landscape and the elements that are associated with it and most characteristic of it. The work highlights the practices by which this landscape is altered and cultivated for human use, in this case for the cultivation of grapes and the wine production. It focuses on the approach to the landscape and the specific ways in which different parts of it are approached through cultivation, selection and growth control in order to achieve the highest yields using the practices determined by the tradition of agriculture in this specific area.

Keywords

Site-specific, plant-art, landscape, nature, agriculture, cultivation, tradition, organic material, recycling, left-over, installation

1. Úvod

Práce *Grape Vine* se věnuje tématu pěstování vinné révy v oblasti jižní Moravy a zaměřuje se na to, jakým způsobem se přistupuje k vinné révě samotné a přesněji ke každé jednotlivé části této rostliny. Zatímco dřevnatý keř se podle odrůdy a dalších faktorů dožívá často i čtyřiceti let, tak horní plodící část rostliny je kultivována tak, aby se každoročně obměňovala. V návaznosti na tuto kulturně udržovanou praxi kultivace pracuji s tezí, že každá část této rostliny má jiné hodnoty, ať už „generativní“ tak „kulturní“, a že je tak při použití jedné konkrétní části vinné révy jakožto materiálu pro vytvoření uměleckého díla charakter tohoto materiálu definován předem nese si sebou výše zmíněné kulturní konotace. V rámci mé diplomové práce tedy použité letorosty nepředstavují vinnou révu jako celek, ale soustředí se na problematiku spojenou pouze s touto určitou částí této rostliny a na to, jak se v současném vinohradnictví v jihomoravské oblasti k tomuto organickému materiálu přistupuje.

V první části textu se budu věnovat zasazení práce do kontextu jak rostlinného / environmentálního, tak své vlastní bývalé tvorby; následně představím tradici pěstování vinné révy a způsoby obhospodařování této rostliny v Mikulovské oblasti, a nakonec na základě zjištěných východisek zasadím svou práci, styl instalace, výběr použitého materiálu a vazbu na konkrétní prostor do souvislostí.

2. Cíl práce

Cílem práce je představit postup, jakým se v současnosti kultivuje vinná réva v oblasti jižní Moravy a jakým se nahlíží na různé části této rostliny v kontextu vinohradnické tradice v této oblasti. Práce se zabývá poukázáním na množství zbytkového organického materiálu, který tento vinařský průmysl vyprodukovává.

3. Kontextualizace práce

3.1. Rostlinné umění

„Zdroje v umění nejsou rozdílné, jako kdekoli jinde; pocházejí z přírody.“¹

Diplomová práce zapadá do kontextu „rostlinného umění“. Tento termín jsem převzala od Johna K. Grande, který s ním pracuje v knize *Dialogy umění a přírody – Rozhovory s*

---

¹ GRANDE, John K. *Dialogy umění a přírody*. Praha: Powerprint, 2015, s. 26.

environmentálními umělci. Z tvůrců, jejichž práci Grande přibližuje, jsem našla inspiraci například v tvorbě belgického umělce Boba Verschuerena, který se mimo jiné zabývá tvorbou instalací z přírodních materiálů jako větví nebo rákosí zasazených do interiéru. Předobrazem mé práce by tak mohla být jeho *Installation II* (1997). O procesu vzniku svých instalací se Verschueren vyjádřil následovně: „Když jdu někam tvořit instalaci, jsem konfrontován s počátečním problémem. Jdu a o objevuji přírodu v okolí místa. Musím si vybrat. Není to vždy snadné. Který materiál, například, by byl nejvhodnější pro tuto jednotlivou okolnost? Někdy se jednoduše zamiluji do nějakého materiálu, ale velice často upřednostním nějaký materiál, protože je ho tam hodně. Vždy mám ekologický zájem – na etické úrovni – ne v mém tvoření – starám se o použití materiálu, který neovlivní krajinu. Poté pokračuji ve shromažďování (...), pak pomalu objevuji některé možné směry – často předurčené samotným materiálem.”²

Podobným způsobem, jaký popisuje Bob Verschueren, jsem přistupovala ke své diplomové práci: materiál jsem vybrala na základě jeho charakterističnosti pro zvolenou oblast a ve stylu práce a způsobu instalace jsem se nechala vést pro tento materiál předurčenou cestou. Moje práce je tak záměrně podmíněna tím, jak se rostlina proměňuje v materiál, nejprve záměrně produkovaný zmlazováním plodného dřeva a po uplynutí roku a odštížení od keře proměňující se v něco, co zůstane, tedy fakticky odpad.

Další inspiraci z oblasti umění za použití přírodních materiálů v galerijním prostředí pro mě také představuje tvorba Tadao Cerna, který ve svých instalacích, jako je například *French Exit* (2020). Cern využívá přemístění a geometrického pravidelného uspořádání organického materiálu (travin) v čistém prostoru. Ve své diplomové práci také používám princip geometrie, a to skrze pravidelné rozestupy materiálu, čímž se pokouším o podpoření vnímání jedinečnosti každého samostatného letorostu a zároveň k podtržení horizontály, která odkazuje na vodorovnou linii drátu ve vinohradě. V rámci umělecké praxe s přenesením přírodního materiálu do člověkem vytvořeného prostředí pro vytvoření imerzní instalace neboli imitace krajiny v interiéru, jsem se také inspirovala dílem *Loop* (2009) od Romana Ondáka, ke které se kurátorka projektu Kathrin Rhomberg vyjádřila následovně: „Když člověk vstoupí do prostoru umění, uvědomí si určitá pravidla, kterými se řídí, a obvykle opustí každodenní realitu. Při

---

² Tamtéž, s. 88-89.

vstupu do instalace *Loop* Romana Ondáka však divákovi zůstává nejasné, do jakého teritoria prostor, v němž se ocitl, vlastně patří.“³

3.2. Návaznost na předchozí tvorbu

Svou diplomovou prací navazuji na svou bakalářskou práci, ve které jsem se také soustředila na téma pěstování vinné révy v oblasti jižní Moravy, na specifickou kulturní krajinu, které jsou vinice součástí, a i na vinnou révu jako artefakt. Bakalářská práce měla také podobu dočasně místně-specifické instalace vytvořené z vinné révy, ale s cílem dosažení jiného charakteru práce jsem pracovala s jinou částí této rostliny. Použitým materiálem byly samotné keře neboli takzvané „hlavy“ vinné révy, které uhynuly a byly následně z vinohradu odstraněny. Použitá část rostlina tedy podobně jako v práci *Grape Vine* vypovídá o charakteru instalace a o její významové náplni. Velká část těchto keřů uschla z důvodu měnících se klimatických podmínek a nedostatku vody v krajině a je to tak ukázkou rozsáhlého problému, se kterým vinaři bojují a pokouší se mu za každou cenu vyvarovat. Instalace tedy měla významově představovat jakousi poctu padlým či memoriál – každý uhynulý keř znamená ztrátu investovaného času a zdrojů a úpadek na úrodě, jelikož každý náhradní mladý keř, kterým bude každý uhynulý nahrazen, vyžaduje dodatečný čas a podstatné množství péče, než dosáhne požadované úrodnosti hodnoty.

Na druhou stranu do letorostů, které jsem použila pro svou diplomovou práci, se také investuje velké množství času, energie a péče, pro to, aby urodily hrozny. V důsledku domestikace vinné révy a evoluce výroby vína se však do dalšího roku na rostlině ponechává pouze jeden, maximálně dva. Ve výsledku se tedy potýkáme se dvěma zcela odlišnými přístupy k téže rostlině, a tento fakt definuje rámeček, na kterém je založena má diplomová práce. Tím, že se jedná o zbytky produkce vína, ve své práci šlahouny беру jako personifikované odpadlíky neboli „misfits“, kteří i po úspěšném dokončení úkolu, který se od nich očekává, mají předurčený svůj osud.

Během procesu hledání cesty pro způsob instalace jsem prozkoumávala různé možnosti, jak k práci přistoupit. Materiál (letorosty vinné révy) byl daný od začátku a já hledala nejvýstižnější vyjádření charakteristiky a východisek, které jsou s tímto materiálem spojené. V první fázi

---

³ SLOVENSKÁ NÁRODNÁ GALÉRIA. La biennale di Venezia, 2009. Online. Dostupné z: <http://2011.sng.sk/sk/uvod/vystavy/la-biennale-di-venezia/2009>. [cit. 2024-04-11].

plánování budoucí podoby práce jsem přemítala nad tím práci více napojit na lidový a kulturní kontext jihomoravského regionu skrze tradiční řemeslo pletení révových košů. K tomuto přístupu jsem se přikláněla v čase psaní zadání diplomové práce. Ovšem po bližším kontaktu s uvedeným materiálem jsem se rozhodla ponechat jeho přirozenou čistou formu bez jakýchkoliv zásahů, kterým by bylo případné splétání a práci směřovat skrze výzkum vinařských procesů k poukázání na způsob přístupu k této konkrétní části vinné révy.

4. Popis práce

4.1. Vinařská krajina a zásahy do růstu vinné révy

Pěstování vinné révy a výroba vína je významnou a snad nejvíce charakteristickou složkou jižní Moravy, která se do této oblasti propisuje ve všech možných směrech, od místní kultury až po krajinu, která je pro potřeby pěstování hroznů měněna a upravována mnoha způsoby. Moderní krajina tohoto regionu je výrobou vína ovlivněna skutečně do hloubky, uvědomíme-li si, že celková plocha registrovaných vinic v oblasti Moravy tvoří 17 529 hektarů.⁴ To ovšem není záležitost pouze posledních let, během několika staletí, co se zde hrozny pěstují počet vinic kolísal, například z důvodu poklesu plochy vinic o více než polovinu kvůli škůdcům a chorobám jako například škodlivému révokazu, který se objevil na přelomu 18. a 19. století.⁵ Ale i přes tyto výkyvy se dnešní rozloha vinic vrátila k přibližnému stavu, který určoval ráz krajiny už v 18. století.⁶

Ve své práci se soustředím pouze na jeden úsek této oblasti, konkrétně na vinařskou krajinu obklopující obec Bavory, která se nachází pár kilometrů severně od Mikulova. V této obci sídlí velká část mé rodiny a vlastní zde již přes čtyřicet let několik viničních tratí. Od dětství, kdy mě rodina prováděla různými druhy rutinních prací ve vinohradě, při kterých jsem se učila tomu, jak je potřeba s touto krajinou zacházet pro to, aby vinná réva i přirozený ekosystém mohl fungovat v souladu i přes překážky, změny a výkyvy, které tuto oblast a její obyvatele (ať už se jedná o lidi či živočichy nebo vegetaci) často zachvacují. V tomto neodkazují pouze na klimatickou změnu a dlouhotrvající sucha a závalové deště, ale například i na za poslední léta

---

⁴ VINAŘSKÝ FOND. Statistika a fakta. Online. Dostupné z: <https://www.vinazmoravyvinazcech.cz/cs/o-vine/pruvodce-vinem/historie-vinarstvi-na-morave-a-v-cechach/statistika-a-fakta>.

⁵ SVOBODA, František, ed. *Krajina jako dílo. Barokní krajinou od Mikulova po Znojmo*, s. 113.

⁶ Tamtéž, s. 112.

zvýšenou vlnu turismu a následně vandalismu, kdy si lidé při průchodu či průjezdu na kole trasou vedoucí podél vinic odtrhávají celé střapce hroznů a tím ničí vinnou révu. V reakci na toto chování poté někteří vinaři reagují oplocením svých vinohradů, čímž omezují přirozený pohyb divoké zvěře a výrazně tím rozdělují krajinu.

Kromě znalostí místní krajiny jsem se za léta od své rodiny naučila i zvyklostem a praktikám týkajících se péče o vinohrad a vinnou révu skrze už výše zmíněné rutinní práce, které se vážou na konkrétní část roku a fázi života vinné révy. Keř vinné révy prochází během roku v zásadě dvěma základními obdobími, a to obdobím vegetačního klidu a obdobím vegetace.⁷ Po úplném dozrání hroznů dochází na podzim k jejich sběru a poté je vinná réva ponechána, aby se připravila na zazimování. Po opadnutí listů začíná období vegetačního klidu, které trvá v průměru asi čtyři měsíce.⁸ Šlahounové letorosty jsou na rostlině ponechány po trvání zimy, dokud nezačnou ztrácet vodu a dřevnatět. Po ostříhání letorostů je na keři ponechán pouze jeden či dva, které začnou na začátku období vegetace ožívat skrze proudění mízy a produkovat nové letorosty. V dalších fázích probíhá kvetení, růst bobulí, kdy se rutinní práce točí kolem zajištění nejlepších podmínek pro hrozny, jako například zastrkování letorostů na začátku léta, nebo tzv. čištění kmínků, kdy se odstraňují nerodící letorosty na nižší části rostliny, proto aby bylo všem živinám umožněno proudit do horní části rostliny, kde se nachází letorosty nesoucí mladé hrozny. Po dozrání plodů dochází na podzim k jejich sběru a dále začíná vyzrávat dřevo, po kterém se rostlina zase dostává do období vegetačního klidu a celý proces se opakuje od začátku.

Práce *Grape Vine* má poukazovat na všechny tyto procesy, kterými letorosty vinné révy za svůj život prochází a na způsob, kterým se réva stříhá. Ten se promítá do struktury instalace, a to tak, že původní stříh definuje náklon naproti zdi, ke které je letorost připevněný. Nainstalované šlahouny tedy nevychází z tvaru vinohradu jako takového, ale odkazují na poslední zásah vinaře, kterým byl životní cyklus této části rostliny ukončen.

Ve své práci tedy akcentuji především proces stříhání/řezu letorostů a to, jak je s nimi následně naloženo. Je zřejmé, že pěstování vinné révy je složitým souborem různých zásahů do

---

⁷ MUSIL, Stanislav a MENŠÍK, Josef. *Vinařství*. Třetí, upravené vydání. Státní zemědělské nakladatelství v Praze, s. 40.

⁸ Tamtéž, s. 40.

přirozeného růstu rostliny,⁹ uvědomíme-li si, že planě rostoucí réva se buď plazí, nebo popíná na vhodných opěrách, což ale znamená, že její základní růstový tvar se nehodí pro pěstování v monokultuře, a proto jej musíme řezem upravit tak, aby bylo možno vinice obdělávat.¹⁰

Způsob řezu révy nadále určuje i typ vedení. Způsoby vedení se dělí na tři druhy a to: nízké, střední a vysoké. Ve své práci vycházím ze středního vedení, označovaného jako “rýnsko-hessenské”, které ve vinohradech používá má rodina a které je pro mikulovskou vinařskou podoblast nejvíce typické. Odkazuji tímto na protiklad toho, jakým způsobem se vinná réva „omezuje” v růstu, neboli upravuje k potřebám moderního člověka z hlediska krajinytvorné funkce, naproti zvyklostem minulosti, kdy se každoročně po vinobraní z vinice odnášely kůly, na nichž byla vinná réva přichycena.¹¹ Na váhu rozhodnutí vedení révy na drátě se pokouším poukázat ve své práci, jelikož i přes to, že jen jedna z mnoha ukázek toho, jak se s růstem révy manipuluje ze strany člověka, tak ale má na druhou stranu silný dopad na to, jakým způsobem se kultivuje každá samostatná rostlina tak i podobu na současné vinařské krajiny jako celku.

4.2. Podoba instalace a její vazba na konkrétní prostor

Specifický způsob vedení révy na drátě představuje základní stavební prvek vinice a z estetického hlediska tvoří charakter konkrétní vinařské krajiny. Jelikož chci, aby má práce nesla odkaz ke konkrétnímu místu (konkrétnímu vinařskému kraji), rozhodla jsem se tvarosloví zmíněného středního vedení révy využít ve své práci. Dráty ve vinohradě jednoznačně určují záměr vinaře – udávají směr, kterým réva roste. Ve své práci jsem se prostřednictvím pravidelných odstupů každého uřízlého letorostu a jejich připevněním ke zdi pouze v jednom bodě, naopak soustředila na podtržení jedinečnosti každého z nich, tím, že nejsou stejně jako za svého života v řádku nuceni růst pouze směrem nahoru v obejmutí drátů z každé strany. Tento styl instalace dovoluje v kombinaci s čistým pozadím zdi pozorovat každý jednotlivý letorost jako samostatný přírodní artefakt, ale také díky jejich rozložení v přímé vodorovné linii odkazuje na řádek jako kulturní formu. Na napětí mezi jedinečným organickým

---

⁹ DOHNAL, Tomáš a KRAUS, Vilém. *Pěstování vinné révy a využití hroznů*, s. 7.

¹⁰ Tamtéž, s. 46.

¹¹ SVOBODA, František, ed. *Krajina jako dílo. Barokní krajinou od Mikulova po Znojmo*, s. 114.

tvaroslovím a geometrickou strohostí virtuálně reprezentovaného řádku je založeno estetické vyznění instalace jako celku.

K takto budovanému napětí či dialogu přispívá i vztah rostlinného materiálu k industrializovanému prostředí, kterým je čistě bílá zeď. Každý použitý letorost je jedinečný a při jeho použití v tomto kontrastním prostředí máme možnost pozorovat detaily, které by byly jinak těžko viditelné. V přirozeném prostředí tohoto přírodního materiálu jsou do sebe šlahouny zamotané a soustředěné v podstatě do téměř ploché linky řádku ve vinohradě. S jejich přesunem do galerijního prostoru a instalaci oproti bílé stěně v pravidelných rozestupech se nám tedy nabízí nové jedinečné pohledy na každý letorost, kdy můžeme pozorovat jedinečnou kresbu, kterou naproti pozadí tvoří. Tímto způsobem jsem se ve své práci soustředila na vyzdvižení vizuálních prvků této konkrétní rostliny jako například zkroucené úchyty nebo dokonce i zbylé suché plody, které nebyly sklizeny. Mimo vizuální aspekt instalace jsem se ve své práci pokoušela také o zprostředkování emocionálního zážitku promítnutého skrze už výše zmíněné ponechání původního řezného bodu na každém letorostu, který definuje, jakým způsobem a pod jakým náklonem každý šlahoun zasahuje do prostoru. Při průchodu chodbou kolem instalace je divák nucen letorostům skoro uhýbat a může na sebe pociťovat jakýsi útok tímto materiálem, jelikož letorosty nesměřují pouze nahoru ale také do stran, a i téměř vodorovně do prostoru – tento efekt může být nejvíce pociťován v úzkém průchodu z první části instalace v chodbě do druhé části v místnosti, kde se nachází jediná část práce, která je instalována pravoúhle oproti zbytku, a to z důvodu dosažení souvislé plynulosti práce jako celku.

„Místo pro umělecké dílo nebylo nadále vnímáno jako čistá, nepopsaná deska, tabula rasa, nýbrž jako *skutečný* prostor. Umělecký předmět – nebo realizace – měl být v tomto novém kontextu objektem jedinečného *zážitku* zprostředkovaného v daném okamžiku a na daném místě pozorovateli, který je fyzicky přítomný a jeho smyslové vjemy jsou podmíněné bezprostředním rozměrem prostoru a časovým úsekem, během něhož zážitek probíhá (...); neměl být „pozorován“ jako optické zjevení vnímané okem oproštěným od těla.“¹²

Dalším důležitým hlediskem, které je potřeba zmínit v rámci instalace je její navázání na konkrétní prostor ateliéru, jehož podlouhlé prostory podporují charakter instalace jakožto

---

¹² CÍSAŘ, Karel, ed. *Stav věcí – Sochy v ulicích*. Dům umění města Brna, s. 174.

přemístěného řádku vinohradu. Pro instalaci využívám celou délku, kterou tento prostor nabízí, a to prostřednictvím přetvoření nejdelsí stěny z obou stran na jakýsi vinohrad, který se nachází v interiéru. Pracuji zde s principem kontrastu přírodního materiálu zasazeného do prostoru vytvořeného člověkem a pokouším se zde o vytvoření jedinečného prostředí, kde se letorosty vinné révy jakožto zbytkový a přehlížený materiál konečně stávají středem pozornosti a dostávají možnost tento prostor až téměř agresivně ovládnout svou přítomností.

5. Závěr

Na závěr své práce bych ráda uvedla, že po provedení průzkumu procesu současného pěstování vinné révy a uplatnění zjištěných východisek vycházejících z této problematiky na oblast umělecké praxe, má práce *Grape Vine* poukazovat na rozdílné přístupy ke každé části této rostliny. A skrze vytvoření instalace práce představuje prezentaci letorostů v pro ně atypickým prostředí, které dovoluje jedinečné vnímání tohoto nevšedního materiálu.

OBRAZOVÁ ČÁST

Skica 1 - chodba

Skica 2 - chodba

Skica 3 - miestnosť

Zkouška instalace

Seznam použité literatury a zdrojů

GRANDE, John K. *Dialogy umění a přírody*. Praha: Powerprint, 2015. 267 s. ISBN 978-80-87994-28-3.

SVOBODA, František; HOMOLA, Aleš; KUBÍN, Petr; MARKEL, Martin; PONEŠOVÁ, Barbora a CZAJKOWSKI, Petr. *Krajina jako dílo. Barokní krajinou od Mikulova po Znojmo*. 1. vydání. Brno: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Brně, 2016. 346 s. ISBN 978-80-87967-08-9.

MUSIL, Stanislav a MENŠÍK, Josef. *Vinařství*. Třetí, upravené vydání. Státní zemědělské nakladatelství v Praze, 1970. 439 s. ISBN neuvedeno.

DOHNAL, Tomáš a KRAUS, Vilém. *Pěstování vinné révy a využití hroznů*. Druhé, upravené vydání. Státní zemědělské nakladatelství v Praze, 1972. 252 s. ISBN neuvedeno.

CÍSAŘ, Karel, ed. *Stav věci - Sochy v ulicích*. Dům umění města Brna, 2011. 206 s. ISBN 978-80-7009-160-9.

VINAŘSKÝ FOND. *Statistika a fakta*. Online. Dostupné z:

<https://www.vinazmoravyvinazcech.cz/cs/o-vine/pruvodce-vinem/historie-vinarstvi-na-morave-a-v-cechach/statistika-a-fakta>. [cit. 2024-04-11].

SLOVENSKÁ NÁRODNÁ GALÉRIA. *La biennale di Venezia, 2009*. Online. Dostupné z:

<http://2011.sng.sk/sk/uvod/vystavy/la-biennale-di-venezia/2009>. [cit. 2024-04-11].